

KUSTANTAMO HELMIVYÖ

ELSEN

STEIN

LAURI
PIISPA

EISENSTEIN

Lauri Piispa

EISENSTEIN

Kustantamo Helmivyö
Turku 2025

Lauri Piispa: Eisenstein
Kuvat: Kansallinen audiovisuaalinen instituutti
Kustantaja: Kustantamo Helmivyö
ISBN: 978-952-7469-65-1
Kirjapaino: Libri Plureos GmbH, Hampuri, Saksa

SISÄLLYS

Saatteeksi	7
Nuori futuristi	12
Omaehtoinen kapina	36
Vallankumous leikkauspöydässä	58
Ekstaattinen separaattori	83
Tappioiden vuosikymmen	103
Toisinajattelija ja opportunisti	134
Viimeinen tuomio	156
Jälkisanat	179
Filmografia	183
Lähdeluettelo	190
Viitteet	195

SAATTEEKSI

Sergei Eisenstein (1898–1948) on kaikkien aikojen kuuluisin venäläinen elokuvaohjaaja, lisäksi esimerkiksi elokuvateoreetikko, teatteriohjaaja, opettaja ja piirtäjä. Kuten kenellä tahansa kulttiohjaajalla hänellä on aina ollut intohimoiset ihailijansa ja inhoajansa. Faneilleen Eisenstein on ollut osallistuvan taiteilijan ihannekuva ja ”vallankumouksen runoilija”, vastustajille propagandisti, diktatuurin hovitaiteilija tai vain opportunistinen nuoleskelija. Montaasiteorian maailmankuulu luoja on yksille nerokas tutkija-tekijä, ”seitsemännen taiteen Leonardo”, toisille kuin Puškinin näytelmän Salieri, kuiva metoditaiteilija, jonka töistä puuttuu spontaaniisuus ja elämä. Tuskin kukaan on silti vakavissaan kiistänyt, että Eisenstein on yksi elokuvan historian urauurtavimmista ja vaikutusvaltaisimmista tekijöistä. Siellä, missä elokuvaan suhtaudutaan taiteena, on aina ollut hyväksytytä inhota Eisensteinin elokuvia, mutta ei olla tuntematta niitä.

Eisenstein eli verraten lyhyen elämän, jonka aikana Venäjä ja Neuvostoliitto kokivat keisarivallan rappion, verisen vallankumouksen ja sisällissodan, 1920-luvun puolivälin toiveikkaan suvannon, totalitarismin nousun ja lopulta terrorin ja maailmansodan painajaiset. Ura voidaan jakaa kolmeen jaksoon. Eisenstein nousi maailmanmaineeseen 1920-luvun puolivälissä Venäjän vallankumousta kuvaavilla speaktaakkeilla. Niitä seurasi kymmenen vuotta epäonnisia ja tuhoutuneita projekteja, kunnes ohjaaja 1930-luvun lopulla palautti maineensa Venäjän keskiaikaan sijoittuvien suurteosten tekijänä. Taiteellisen työn rinnalla Eisenstein teki täyden yliopistouran opettajana ja taiteentutkijana. Tuotantoon kuuluu elokuvien ohella tuhansia sivuja tutkimustyötä, tuhansia piirroksia sekä lukemattomia toteutumattomia suunnitelmia.

Neljännesvuosisadan kesteneellä urallaan työnarkomaanina tunnettu ohjaaja sai valmiiksi vain kuusi elokuvaa. Tuotannon kohokohtina muistetaan hyvästä syystä *Panssarilaiva Potjomkin* ja *Iivana Julma*, mutta jokainen Eisensteinin elokuva on klassikko ja erilainen kuin mikään muu elokuva maailmassa. Monien silmissä ne ovat silkkaa propagandaa, mutta

vähänkin tarkemmin katsoen perusvire on pikemminkin pohdiskeleva kuin julistava. Tuotannon läpi kulkee eettisesti kestävä humanistinen pohjavirta, ja siinä on myös intiimi ja henkilökohtainen ulottuvuus. Katso-miskokemus on yhtä aikaa emotionaalisesti ja älyllisesti viritetty ja usein vielä poskettoman hauska.

Suomeksi on ollut pitkään saatavilla kaksi kokoelmaa Eisensteinin kirjoituksia, mutta kokonaiskuvaa hänen elämästään ja tuotannostaan ei ole tähän mennessä ilmestynyt. Ohjaajan maine toki kantautui maahamme jo hänen elinaikanaan. Esimerkiksi 1930-luvun kuuluisan elokuvakerho Projektion aktiivit Hans Kutter ja Nyrki Tapiovaara tutkivat Eisensteiniä intensiivisesti. Virallisessa levityksessä neuvosto-ohjaajan elokuvia ei noina aikoina näkynyt, siitä piti huolen sensuuri.

Vastaanotto on kokenut monia käännteitä. Kun Eisenstein vuonna 1948 kuoli, hänen maineensa oli alamaissa. Neuvostoliiton kulttuuriburokratia olisi mieluiten unohtanut koko miehen, ja lännessäkin hän oli sodanjälkeisen modernin elokuvan näkökulmasta jo varsin kaukainen hahmo. Paluu alkoi 1950-luvun lopulla. Omassa kotimaassaan Eisenstein rehabilitoitiin ja nopeasti myös kanonisoitiin viralliseksi ja hieman pönäkäksi neuvostoklassikoksi. Vastareaktio oli odotettava: suojasään kriittinen älymystö tuomitsi hänet stalinistina ja opportunistina. Aleksandr Solženitsyn pani erään *Ivan Denisovitšin päivän* leirivangin suuhun arvion Eisensteinistä ”perseennuolijana, joka totteli käskyjä kuin koira”. Mikään ei ollut myöhäisen neuvostokauden valistuneelle intellektuellille vastenmielisempää kuin *Panssarilaiva Potjomkin*. Saman ajan kriittinen nuorisoläännessä kuitenkin löysi varhaisen neuvostoavangarden uudestaan. Näinä vuosina Eisenstein tunnettiin Suomen filmihullujen ja 1960–1970-lukujen kulttuurivasemmiston piirissä erinomaisesti. Kosmos-filmi toi hänen elokuviaan levitykseen, ja uupumaton Peter von Bagh piti ohjaajan tuotantoa esillä Suomen elokuva-arkiston esityksissä, *Filmihullu*-lehdessä ja Love Kirjojen julkaisuissa.

Perestroikasta ja Neuvostoliiton romahtamisesta käynnistyi Eisenstein-tutkimuksen korkeasuhdanne, josta Suomeen on kantautunut varsin vähän tietoa. Uudet elämäkerrat, arkistolöydöt, elokuvien restauroidut versiot ja Eisensteinin kirjojen kriittiset julkaisut ovat valottaneet uudella tavalla lähes kaikkea hänen toimintaansa. Taiteellisesta ja teoreettisesta tuotannosta on löydetty uusia puolia, moniulotteinen testamentiteos *Iivana Julma* on paljastanut salojaan... Eisensteinin elämäntiestä ja

renessanssipersoonasta on riittänyt ammennettavaa sekä tutkimuksiin että populaareihin muotokuviin.

Kuten usean neuvostotaiteilijan kohdalla avainkysymys on ollut ja on ohjaajan suhde neuvostovaltaan. Vasta ajan kanssa on hahmottunut, kuinka suuria vaikeuksia Eisenstein Neuvostoliitossa kohtasi. Varauksettoman hyväksynnän sai vain kaksi elokuvaa, *Panssarilaiva Potjomkin* ja *Aleksanteri Nevski*. Useimmat muut olivat enemmän tai vähemmän vaikeuksissa, jopa hyllytettyjä. Tämä sopii huonosti yleiseen mielikuvaan hoviohjaajasta ja neuvostovallan hännystelijästä. Eisensteinistä on voitu piirtää jopa romanttista kuvaa kärsivänä nerona. Sen vastapainona ovat levinneet ohjaajan eroottiset piirrokset sekä anekdootit hänen omalaatuisesta huumorintajustaan ja seksuaalisuudestaan. Tämä persoonan puoli, ”Sir Gay” Eisenstein, lapsenkaltainen pilailija ja kenties hieman vinksahtanut nero, tuli taannoin tutuksi suomalaisen Elmer Bäckin tulkitsemana Peter Greenawayn elokuvassa *Eisenstein in Guanajuto* (2015).

Myytti punaisesta Eisenstistä on pitkälti romuttunut. On käynyt yhä ilmeisemmäksi, että Eisenstein oli pohjimmiltaan epäpoliittinen ihminen, kosmopoliitti intellektuelli ja modernin taiteen maailmankansalainen. Hän oli outo lintu proletaarivaltion kulttuurin kentällä, ja kuitenkin hänen uransa kietoutuu elimellisesti Venäjän vallankumoukseen ja neuvostososialismin kehitykseen. Se on erikoinen yhdistelmä osallistumista ja sivullisuutta.

Kirja kattaa kohteensa koko kaaren, ja on näin muodoin elämäkerta, mutta painopiste on ollut kirkkaana mielessä: pääosassa ovat Eisensteinin elokuvat, kuusi valmista ja kaksi keskeneräistä. Valinta voi vaikuttaa elokuvaohjaajan kohdalla itsestäänselvyydeltä, mutta toisenkinlainen painotus olisi perusteltu. Eisensteinillähän on kiistaton paikkansa myös elokuvateorian historiassa, jopa varsin huomattavana semioottisen, psykoanalyttisen ja kognitiivisen taideteorian uranuurtajana. Myönnän, että kirjani ei palvele erityisen hyvin tällaisista kysymyksistä kiinnostuneita, jotka onneksi löytänevät tiedonlähteensä muillakin kielillä.

Eisensteinin teoreettista ja taiteellista tuotantoa ei voi tietenkään täysin erottaa toisistaan, mutta ne eivät myöskään ole sama asia. Usein elokuvat ohitetaan itsestäänselvyyksinä, mutta itselleni juuri ne ovat tuotannon rikkain ja kestävin osa. En välitä pohtia, oliko Eisenstein nero, mutta hänen teoksensa ovat yhä vielä elokuvataiteen peruskysymys ja pitävät sisällään valtavan kappaleen 1900-luvun historiaa. Olen yrittänyt

kohdata moneen kertaan nähdyt filmit kokonaisina taideteoksina ja tuorein silmin. Tarkoitus on pohtia lukijan kanssa niiden merkityksiä syntyaikaansa vasten ja arvioida niitä tämän päivän näkökulmasta. Olen oletanut lukijan, joka on nähnyt puheena olevat teokset, mutta toivoakseni kirja on antoisa myös niille, jotka eivät niitä vielä tunne. Molemmissa tapauksissa toivon herättäväni halun katsoa ne, joko ensimmäistä kertaa tai jälleen kerran.

Kirja ei ole syytekirjelmä eikä puolustuksen puheenvuoro, mutta useimpien tämän päivän tutkijoiden tavoin kieltäydyn pitämästä Eisensteiniä pelkkänä Kremlin sätkynukkeksi. Olen halunnut karistaa kylmän sodan aikaiset kliseet ja pinnalliset arvolatautuneet arviot. Menneiden vuosikymmenten kritiikitön ”vasemmistolainen” fanitus ja yksisilmäinen ”oikeistolainen” tuomio ovat saman vulgaarin Eisenstein-kuvan vankeja. Venäjän Ukrainassa aloittaman hirviömäisen sodan myötä kylmä sota on palannut voimalla. Mahdollisuus käsitellä Venäjän ja Neuvostoliiton historiaa ja kulttuuria tasapainoisesti on kaventunut. Itänaapurissamme on aina ollut enemmän tai vähemmän rikollinen valtio ja sen vastapainona kulttuuri, jonka edustajista valistunein osa on toiminut joko kriitikon tai katkeran näkijän roolissa. Eisenstein on erityistapaus, koska hän edusti molempia. Ihmisenä hän oli diktatuurin palvelija, mutta enemmän kuin kukaan muu aikansa taiteilija juuri hän kosketteli tuotannossaan neuvostokulttuurin kipupisteitä: despotismia, terroria, imperialismia, yhteiskunnallista taistelua, massojen liikettä, historian suurta muutosta ja pienen ihmisen osaa. Nämä ovat Venäjän historian ikuisuuskysymyksiä. Toivon lukijan oivaltavan, että Eisensteinillä on paljon annettavaa myös tämän päivän keskusteluihin.

Olen ammentanut tämän hetken parhaasta Eisenstein-tietämyksestä. Viitteitä on vain suorissa lainauksissa, mutta lähteiden jäljille pääsee lähdeluettelon avulla, ja pahimmat varkaudet tunnustan tekstissä. Yhden nimen haluan kuitenkin mainita jo tässä. Naum Kleiman on ollut 1960-luvulta lähtien mukana kaikissa Eisenstein-tutkimuksen käännteissä muun muassa Moskovon Eisenstein-keskuksen ja kotimuseon johtajana, arkistonhoitajana, julkaisujen toimittajana, elokuvien restauroijana ja tietenkin Eisensteinin tuotannon tutkijana. Vladimir Putinin Venäjällä Eisenstein-tutkimus ei ole ollut pelkkää myötätuulta. Jokainen Eisensteiniä käsittelevä teos on kunnianosoitus Kleimanin uskomattomalle elämäntyölle, myös tämä.

Neuvostoliittolainen Sergei Eisenstein (1898–1948) jätti jälkeensä elämäntyön, joka hakee elokuvan historiassa vertaistaan. *Panssarilaiva Potjomkinin* ja *livana Julman* ohjaaja tasapainotteli tiensä läpi diktatuurien ja maailmansotien vuosikymmenten. Hänen ihailua ja kiistoja herättäneet suurteoksensa ovat osoittautuneet ajattomiksi klassikoiksi ja ehtymättömiksi tutkimuskohteiksi.

Tietokirja kokoaa Eisensteinin elämän ja tuotannon kansien väliin ensimmäistä kertaa suomen kielellä. Ohjaajan dramaattiset elämänvaiheet ja uraaurtavat teorit esitellään tuoreeseen tutkimustietoon nojaten. Pääosassa ovat kuitenkin Eisensteinin pitkät elokuvat, joista kirja tarjoaa laajat ja persoonalliset lähiluvut. Näihin teoksiin palataan syystäkin aina uudestaan historiallisten murrosten hetkillä.

Lauri Piispa on helsinkiläinen kulttuurihistorioitsija ja elokuvatutkija.

**KUSTANTAMO
HELMIVYÖ**

Kannet: JT Lindroos

ISBN 978-952-7469-65-1

9 789527 469651